

The Institute of Ismaili Studies

عنوان: موسیقی بدخشان تاجیکستان

مؤلف: [جان وان بل](#)

منبع: مجله‌ی اسماعیلی انگلستان، شماره ۳۳، دسامبر ۱۹۹۸، صفحات ۱۹-۱۸

چکیده:

این مقاله‌ی مختصر، مبتنی بر یک پژوهش میدانی انجام گرفته در سال‌های ۱۹۹۲ و ۱۹۹۳ است که بر ادوات و سنت‌های غنی موسیقی اسماعیلیان در بدخشان تاجیکستان متمرکز است. نویسنده به «مدح» که نوعی خواندن اشعار مذهبی اسماعیلیان پامیری است اشاره می‌کند که سرکوب کمونیست را از سر گذرانده و موضوعات اصلی آن عشق و مدح عرفانی است.

کلمات کلیدی

تاجیکستان، بدخشان، خاروق، موسیقی‌شناسی قومیتی، اشعار، موسیقی، آواز، اسماعیلیان، مطالعات اسماعیلی، مطالعات اسلامی، «مدح»، «مدح‌خوانی»، ابزار موسیقی، پامیر، مطالعات شوروی، اجرا، عشق، سنت، مذهب، مطالعات مذهبی

ای دل به دنیا دوستی زیست، افسوس دنیا رفتنی است
پرسند به غیر از دوست کیست، افسوس دنیا رفتنی است
(محبی)

کوششی در موسیقی‌شناسی قومیتی

در جولای و آگوست سال ۱۹۹۲ یک تیم هلندی برای تحقیقی میدانی و با هدف ضبط اشعار و موسیقی جمعیت عموماً مسلمان اسماعیلی، به کوه‌های پامیر در گورنا بدخشان که یک منطقه خودمختار در تاجیکستان است سفر نمود. این گروه تحقیقاتی که برای دومین بررسی در سال ۱۹۹۳ به این ناحیه بازگشت، مرکب از اعضای ذیل بود:

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

- **گابریل ون دن برگ** از مرکز مطالعات شرقی دانشگاه ایالتی لیدن، که متخصص زبان‌های فارسی با گرایش خاص زبان پامیری است، و اخیراً پایان‌نامه‌ی دکترای خود را با موضوع اشعار شاعری از کوهستان‌های پامیر، به اتمام رسانده است؛
- جان وان بل، که يك موسیقی‌شناس، مدرس موسیقی و متخصص در مطالعه‌ی فرهنگ و موسیقی قومی در کشورهای مسلمان، و با علاقه‌ی ویژه به موسیقی اسماعیلی در آسیای میانه است؛ و
- کوئن ون هال، فیلم‌سازی که در ساخت گزارش‌های خبری و فیلم‌های مستند در مورد جوامع اقلیت تخصص دارد.

ضبط موسیقی در کوهستان‌های پامیر بدلیل شرایط سخت جغرافیایی، فقدان برق در روستاهای دورافتاده، و بحران‌های اقتصادی و سیاسی در مدت سفرمان، به هیچ وجه کار آسانی نبود. به هر حال، با کمک راهنمای محلی، مردم صمیمی و بویژه نوازندگان، موفق به یافتن وانت‌بار، بنزین و راننده برای بازدید از روستاهای چهار دره‌ی آن ناحیه شدیم.

بطور تاریخی، موسیقی بدخشان اشتراکات زیادی با فرهنگ اسلامی سرزمین‌های مجاور دارد که در استفاده‌ی نام‌های عربی مانند *رباب* و *تنبور*، و نام‌های ایرانی مثل *سَستار*، نی و دف برای ادوات موسیقی، نمایان است. از سوی دیگر عدم امکان دسترسی به کوهستان‌های بدخشان، عامل مهمی برای حفظ آداب، اشکال و ابزار منحصر به فرد موسیقی بدخشان بوده است.

ابزار موسیقی – عودها

در يك نگاه کلی به موسیقی پامیری‌ها می‌توان دریافت که آنها گرایشی قوی برای نواختن عودهایی با گردن کوتاه و بلند دارند. در میان گوناگونی عودهای مورد استفاده، *رباب پامیری* که عودی بدون پرده با سه رشته سیم (دوتایی) و گردن کوتاه بوده و با يك مضراب چوبی نواخته می‌شود در ناحیه‌ی بدخشان، سازی کاملاً ویژه است.

از دیگر عودهای رایج می‌توان به *تنبور* که يك عود هفت رشته‌ای با تعداد مختلفی از رشته‌های ردیف هم‌ساز است، *سَستار* که يك عود پرده‌دار با گردن دراز، همراه با سه تار ردیف آهنگ و شش تار هم‌ساز و یا بیشتر است، و عودهای وارداتی مانند *رباب* افغان و *تار* آذربایجان اشاره نمود. اقلیت قرقیز که در فلات مرتفع بخش شرقی بدخشان زندگی می‌کنند، *کُموس* که عودی سه رشته‌ای و بدون پرده است را مورد استفاده قرار می‌دهند.

عودها غالباً از چوب درخت توت یا زردآلو ساخته شده و با مضرابی چوبی یا فلزی نواخته می‌شوند. بجز *سَستار* که تارهای فلزی دارد، انواع دیگر عود از زه یا تارهای نایلونی ساخته شده‌اند. به نظر می‌رسد که

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است که هم از مؤلفان اصلی و همین طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

سازندگان ادوات موسیقی و نوازندگان، در گسترش شکل‌های جدید عود مانند رباب با دو گردن، بلندمقام، و نی‌رود که مضارب‌های الکترونیکی دارد، بسیار مبتکر و خلاق بوده‌اند.

سایر ادوات موسیقی

صرف‌نظر از عودها، «قیچک پامیری» را که کمانچه‌ای میخ‌دار با سه تار از جنس زه و غالباً با یک قوطی حلبی برای ارتعاش صدا است شناسایی نمودیم. تنها آلت موسیقی بادی که در مورد آن شنیدیم، نی بود که یک فلوت طولی با شش سوراخ، آهنگ نیم‌تن و صدایی بلند و نافذ است. طبق اطلاعات مأخوذه، ساز دهانی در دوران قدیم رواج بیشتری داشته است، لیکن ما توانستیم تنها یک نوازنده‌ی زن در میان اقلیت قرقیز پیدا کنیم.

شایع‌ترین آلت موسیقی ضربی در بدخشان که در انواع مختلف موسیقی مورد استفاده قرار می‌گیرد، طبلی با قاب مدور به نام دف می‌باشد. تنها آلت موسیقی مهم غربی که در موسیقی قومی این منطقه مورد استفاده قرار می‌گیرد آکوردئون است که توسط ارتش روسیه در دوران شوروی به این منطقه آورده شده و در مناطقی که ما بازدید نمودیم از محبوبیت بسیاری نزد مردم برخوردار بود، اما متأسفانه صدای کامل آن اغلب در میان نواختن عودها، بطورکل محو می‌شد.

پامیری‌ها همواره مشتاق بودند تا برایمان بنوازند و برای اینکار پولی نمی‌خواستند. آنها اطلاعات زیادی را بصورت شفاهی، مکتوب و دست‌نوشته در مورد پیشینه‌ی موسیقی و اعتقاد اسماعیلی‌شان در اختیار قرار دادند. اما در بسیاری موارد آنها قادر به بیان ردیف‌ها و کوک‌های موسیقی نبودند، بیشتر آنها نمی‌توانستند نوت موسیقی را بخوانند و متن و آهنگ را با گوش دادن، از والدین یا خانواده‌شان آموخته بودند.

تعداد اندکی نوازنده‌ی حرفه‌ای مانند نوازنده‌ی سه‌تار ممداتو تولایف از خاروق هستند که یک زندگی مجزا از فعالیت‌هایشان را بوجود آورده و در سراسر کشور معروف شده‌اند. اما اکثریت نوازندگان غیرحرفه‌ای، به اجرای موسیقی به عنوان خدمتی برای جماعتشان می‌نگرند. هر روستا نوازندگان خاص خودش را دارد که در اکثر موارد بسیارخوب و باتجربه بوده و با حافظه‌ای استثنایی در به خاطر سپردن متن و آهنگ، می‌توانند برای ساعت‌ها بنوازند و بخوانند.

مدح

با وجود همه‌ی این ادوات موسیقی، مهمترین وسیله برای بیان معنای حقیقی موسیقی پامیری، آواز انسان است که از طریق صدای گلو و بینی تبلور می‌یابد. اگر چه اقسام مختلف موسیقی و آوازخوانی مذهبی و غیرمذهبی را ضبط کردیم، ولی بیشتر تحقیق ما به سبک مذهبی مدح (نه معنای لغوی ستایش) معطوف شد که نقش مهمی در تبیین احساس و تفکر اسماعیلی ایفا می‌نماید.

از منظر موسیقی‌شناسی، مدح اساساً یک ترکیب آوازی با همراهی یک یا دو رباب ویا تنبور، و حمایت آهنگین یک تا دو دف می‌باشد. بخش اصلی مدح، همراهی یک تک‌خوان با گروهی از آوازخوانان در هنگام

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

توقف یا بخش آخر مصرع است. معمولاً همراهی ادوات موسیقی در پیش درآمدها، فاصله‌ها و قطعات پایانی وجود دارد و اینها معانی مهمی از ساختار مدح را تشکیل می‌دهند.

بدون پرداختن به جزئیات موسیقی‌شناسی دریافتیم که نوعی همنواختی در ویژگی‌های موسیقی آوازهای مدح که در نواحی مختلف ضبط کردیم، وجود دارد:

- مقدمه‌ای با ریتم آزاد و گام آهسته (غالباً يك غزل)؛
- تصاعد تدریجی میزان آهنگین بودن آواز، و اغلب انتقال به پرده‌ی بالاتر صوتی؛
- افزایش یکنواخت گام تا نزدیکی پایان؛
- تراکم تدریجی ریتم، تکرار الگو و ریتم منظم برای ایجاد ساخت آهنگ.

يك ویژگی خاص موسیقی بدخشان، استفاده از ردیفی شبه-ماینور، با يك سکاند ماینور میان گام سریع و دوم، و يك سکاند آگمنت بین گام دوم و سوم است. یکی دیگر از ویژگی‌های نوعی، استفاده از بسیاری نواهای موهوم و غیر عادی بویژه در رسته‌ی *فلک* و اغلب با بازه‌ای باریک آهنگ است. این يك خصوصیت مشترک مدح با موسیقی صوفیانه همانند قلندرها در بلوچستان و قدیری‌ها در کردستان است.

مضامین موسیقی

موسیقی و شعر اسماعیلی همانند شعر صوفیانه‌ی فارسی، به طور کلی با موضوعات عاشقانه سر و کار داشته و غالباً با کاربرد تشبیهات ادبی عاشق و معشوق، می و میخانه، که هر يك دارای معانی تحت‌اللفظی و یا عرفانی هستند، همراه است. همچنین اشعار بسیار زیادی در ستایش امام علی و اخیراً در مدح شاه کریم، امام کنونی جامعه‌ی اسماعیلی وجود دارد.

از دیگر چهره‌های تاریخی که بطور برجسته در سنت شاعرانه‌ی پامیری‌ها حضور دارد، شاعر و فیلسوف بلندآوازه‌ی اسماعیلی ناصر خسرو است که به‌جهت جذب نیاکان پامیری‌ها به مذهب اسماعیلی در قرن یازدهم شهرت یافته، و نیز شاعر بزرگ صوفی قرن سیزدهم، جلال‌الدین رومی و مرشدش شمس تبریزی که در میان مردم اینجا به عنوان اسماعیلی شناخته می‌شوند.

ویژگی مذهبی مدح، اینکه همه‌ی افراد جامعه در اجرای آن مشارکت دارند، و نگرش عبادی اجراکنندگان به این روش، برخی از خصوصیات برجسته‌ی ای هستند که این فرضیه که مدح موجب تعالی روحانی می‌گردد را در مقایسه با وجد روحانی صوفیان، تقویت می‌نماید.

«مدح» در بدخشان پس از حکومت شوروی

ما بسیار خوش‌اقبال بودیم که در دوران استقلال پس از حکومت شوروی و احیای مجدد دین به بدخشان رسیدیم و توانستیم آزادانه حتی تا دورترین روستاها مسافرت کنیم. این باعث تحریر ما بود که سنت مدح‌خوانی پس از ۷۰ سال سرکوبی کمونیست، بسیار پویا و زنده بود. در واقع برای اسماعیلیان بدخشان، مدح مهمترین وسیله برای بیان پیشینه‌ی فرهنگی غنی‌شان است. برخی تلاش‌ها برای حفظ این میراث

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.

فرهنگی صورت گرفته است. در شهر خاروق، مرکز بدخشان، موزه‌ای با يك مجموعه‌ی باشکوه از ادوات موسیقی وجود دارد. همچنین در یمگ، آقای مبارک‌قدم با کمک روستائیان، در حال ساخت يك موزه‌ی محلی جالب توجه حاوی نسخ خطی، فرش‌ها و دیگر اشیاء فرهنگی پامیری‌ها است. اما کارهای بسیار بیشتری باید انجام گیرد.

ما امیدواریم که فرهنگ و سنت اسماعیلی مردم پامیر، در آینده محافظت شود و حمایت‌های مالی خارجی برای تحقق‌بخشیدن به این هدف تأمین گردد. همچنین احساس می‌کنیم که در آغاز پژوهشمان قرار داریم (که من آن را سال گذشته در جوامع اسماعیلی افغانستان ادامه دادم)؛ هر چه بیشتر یاد می‌گیریم، سؤالات بیشتری برایمان بوجود می‌آید و این از نظر من جذابیت پژوهش است.

در پایان، این مقاله‌ی کوتاه را به ساکنان بدخشان، آنهایی که میهمان‌نوازی و یاریشان تجربه‌ای فراموش‌نشده‌ی برای ما بود و بدون کمکشان این تحقیق امکان‌پذیر نبود، تقدیم می‌کنیم.

یادداشت‌ها

سفر پژوهشی ما در سال ۱۹۹۳ با کمک‌هزینه‌ای از بنیاد هلندی توسعه‌ی تحقیقات مناطق گرمسیری (WOTRO) امکان‌پذیر شد.

برای مشاهده‌ی يك مطالعه‌ی مفصل درباره‌ی موسیقی قومی اسماعیلیان بدخشان به پایان‌نامه‌ی دکترای گابریل راسل ون دن برگ با عنوان «اشعار شاعری از کوهستان‌های پامیر: مطالعه‌ای بر آوازها و اشعار اسماعیلیان بدخشان تاجیکستان»، دانشگاه ایالتی لیدن، ۱۹۹۷، مراجعه فرمائید.

حق انتشار (کپی‌رایت) از ناشر مذکور گرفته شده است.

استفاده از مطالب منتشر شده در وبسایت مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی به معنای پذیرش «شرایط استفاده‌ی مؤسسه‌ی مطالعات اسماعیلی» است. هر نسخه‌ی مقاله باید حاوی همان نشان حق انتشار (کپی‌رایت) باشد که در روی صفحه ظاهر می‌شود و یا در هر مورد چاپ می‌شود. برای تمامی آثار منتشر شده بهتر است که هم از مؤلفان اصلی و همین‌طور از ناشران آنها برای استفاده مجدد از اطلاعات درخواست مجوز نمایید و همیشه مؤلفان و منبع اطلاعات را ذکر کنید.